

NAVZKRIŽJE*

JEAN-FRANÇOIS LYOTARD

1. Povedo vam, da so bila z govorico obdarjena človeška bitja postavljena v situacijo, ki je bila takšna, da vam zdaj o njej nihče izmed njih ne more ničesar povedati. Večina je takrat umrla, preživeli pa le redko govorijo o tem. Kadar pa o tem govorijo, se njihovo pričevanje nanaša le na neznatni del tiste situacije. – Kako torej veste, da je sama ta situacija obstajala? Mar ni sad domišljije vašega informatorja? Bodisi situacija kot taka ni obstajala, ali pa je situacija obstajala, a v tem primeru je pričevanje vašega informatorja neresnično, bodisi zato, ker bi moral umreti oziroma bi moral molčati, bodisi zato, ker lahko priča – če že govori – samo o svoji posebni izkušnji, pri čemer pa je treba še ugotoviti, ali je bila ta izkušnja komponenta situacije, za katero gre.

2. »Analiziral sem na tisoče dokumentov. S svojimi vprašanji sem neutrudno nadlegoval strokovnjake in zgodovinarje. Zaman sem poskušal najti enega samega nekdanjega deportiranca, ki bi mi bil zmožen dokazati, da je dejansko, s svojimi lastnimi očmi videl plinsko celico (Faurisson, v Vidal-Naquet, 1981: 227)¹. »Dejansko, s svojimi lastnimi očmi videti« plinsko celico bi bil pogoj, ki nekomu podeli avtoriteto, da zatrdi njen obstoj in prepriča nejeverneža. Moral pa bi še dokazati, da je zadajala smrt v trenutku, ko jo je videl. Edini sprejemljivi dokaz za njeno smrtonosnost je ta, da si zaradi nje mrtev. A če si mrtev, potem ne moreš pričati, da si umrl zaradi plinske celice. – Tožnik se pritožuje, da so ga prevarali glede obstoja plinskih celic, to je, glede tako imenovane Končne rešitve. Njegov argument je tale: zato da bi lahko neki prostor identificirali kot plinsko celico, sprejemem kot pričo edino

* Objavljeno besedilo je prevod odlomka iz istoimenskega Lyotardovega dela (*Le Différend*), ki bo izšlo jeseni v zbirki »Philosophica« pri Založbi ZRC. Izvirno besedilo se nahaja v knjigi na str. 16–50; Les Editions de Minuit, Pariz 1986. (Vse opombe so prevajalkine.)

¹ Cf. Pierre Vidal-Naquet, *Les juifs, la mémoire, le présent*, Maspero, Pariz 1981.

žrtev te plinske celice, toda če sledim svojemu nasprotniku, ni žrtve, ki ne bi bila mrtva – v nasprotnem primeru plinska celica ne bi bila tisto, kar trdi. Se pravi, da plinske celice ni.

3. Ali mi lahko poveste, sprašuje urednik, ki zagovarja svoj poklic, naslov kakega izjemno pomembnega dela, ki bi ga zavrnilo vsi uredniki in bi zatorej ostalo neznan? Najverjetneje ne poznate nobene tovrstne mojstrovine, kajti če obstaja, je ostala neznan. Če pa menite, da poznate eno, ne morete trditi, da je izjemno pomembna, razen v vaših očeh, saj ni bila objavljena. Se pravi, da ne poznate nobene in urednik ima prav. – Ta argument ima torej enako obliko kot tisti iz prejšnjih odstavkov. Realnost ni tisto, kar je »dano« temu ali onemu »subjektu«, pač pa je stanje referenta (tisto, o čemer je govor), ki je rezultat izpeljave postopkov za dokazovanje, določenih s soglasno sprejetim protokolom, in možnosti, dane vsakomur, da ponovi to izpeljavo, kolikor krat se mu zahoče. Izdajanje knjig bi bil eden takih protokolov, zgodovinska veda pa drug.

4. Ibanskijanska² priča bodisi ni komunist ali pa to je. Če je komunist, potem mu ni treba pričati, da je ibanskijanska družba komunistična, ker priznava, da je komunistična oblast edina pristojna, da izpelje postopke za ugotavljanje, ali je realnost te družbe po svoji naravi komunistična. Zanes se nanjo, tako kot laik zanesa na biologa ali astronoma, ko gre za zatrditev obstoja virusa ali nebule. Če svojo privolitev odtegne tej oblasti, neha biti komunist. Vračamo se torej k prvemu primeru: ni komunist. To pomeni, da ne priznava ali noče priznati postopkov za ugotavljanje realnosti komunistične narave ibanskijanske družbe. V tem primeru ni mogoče njegovo pričevanje jemati za nič bolj verodostojno kakor pričevanje človeškega bitja, ki trdi, da je stopil v stik z Marsovci. »Zato ni nič presenetljivega, če ibanskijanska država vidi v delovanju opozicije zločinsko dejavnost, primerljivo kraji, gangsterizmu, špekulaciji itn. ... To je apolitična družba.« (Zinovjev, 1977: 461) Natančneje, to je učena država (Châtelet, 1982).³ Ne pozna druge realnosti kot tiste, ki je ugotovljena, in ima monopol na postopke za ugotavljanje realnosti.

5. Razlika med komunizmom na eni strani in virusom ali nebulo pa je ta, da obstajajo sredstva za opazovanje slednjih – so spoznavni predmeti – medtem ko je oni predmet ideje zgodovinskopolitičnega uma, vendar tega predmeta ni mogoče opazovati (Notica h Kantu, 4, § 1). Ne obstajajo poljub-

² Lyotard si sposoja izraz *ivanien* iz satiričnega romana Aleksandra Zinovjeva *Les hauteurs béantes*, Lausanne 1977, postavljen v izmišljen kraj – Ibansk – katerega ime je izpeljano iz stereotipskega ruskega imena – Ivan in glagola *jebati*.

³ François Châtelet, *L'Etat savant*, Pariz 1981, tipkopis.

no ponovljivi in s soglasno sprejetim protokolom določeni postopki, s pomočjo katerih bi na splošno ugotavljali realnost predmeta ideje. Tako na primer niti v astrofiziki ne obstaja protokol za ugotavljanje realnosti univerzuma, ker je univerzum predmet ideje. Na splošno velja, da predmet, ki je mišljen pod kategorijo vsega (oziroma absolutna), ni spoznavni predmet (katerega realnost je mogoče podvreči nekemu protokolu itn.). Načelo, ki zatrjuje nasprotno, bi lahko poimenovali totalitarizem. Zahteva, da je treba ugotavljati realnost stavčnega referenta v skladu s spoznavnim protokolom – če se razširi na poljuben stavek, zlasti pa na tiste, ki se nanašajo na neki vse [*un tout*] – je v svojem načelu totalitarna. Zato je pomembno razločevati stavčne rede, to namreč pomeni omejiti pristojnosti tega ali onega sodišča na to oziroma ono vrsto stavkov.

6. Tožnikov sklep (n° 2) bi potemtakem moral biti tale: zato ker ni druge priče razen žrtve, drugih žrtev razen mrtvih pa ni, nobenega prostora ni mogoče identificirati kot plinsko celico. Ne bi smel reči, da plinske celice ni, temveč da nasprotnik ne more dokazati, da je – že to bi zadostovalo, da spravi sodišče v zadrego. Na nasprotniku (žrtvi) je, da predloži dokaz za krivico, ki mu je bila prizadejana!

7. Krivica bi potemtakem bila škoda, ki jo spremlja izguba sredstev, s pomočjo katerih bi jo bilo mogoče dokazati. To se primeri, če je žrtev ob življenje, če so ji odvzete vse svoboščine, ali svoboda javnega izražanja svojega mišljenja in mnenja, ali zgolj pravica pričati o tej škodi, ali še bolj preprosto, če je sam stavek pričevanja oropan avtoritete (n° 24–27). V vseh teh primerih se izgubi, ki ni nič drugega kakor škoda, pridruži nemožnost, da bi z njo seznanili druge, v prvi vrsti sodišče. Če hoče žrtev preseči to nemožnost in vseeno pričati o krivici, ki ji je bila prizadejana, trči na tole argumentacijo: bodisi do oškodovanja [*dommage*], zaradi katerega se pritožujete, sploh ni prišlo in je vaše pričevanje krivo; bodisi je do oškodovanja prišlo, ker pa o tem, kar vam je bilo prizadejano, lahko pričate, to ni krivica, temveč zgolj škoda, in vaše pričevanje je spet krivo.

8. Bodisi ste žrtev krivice bodisi niste. Če niste, potem se motite (ali pa lažete), ko pričate, da ste žrtev. Če pa ste žrtev, saj lahko pričate o tej krivici, potem slednja ni krivica, torej se motite (ali pa lažete), ko pričate, da ste žrtev krivice. Vzemimo, da je *p*: žrtev ste neke krivice; *non-p*: niste žrtev; *Rp*: stavek *p* je resničen; *Np*: stavek *p* je neresničen. Argument je: ali *p* ali *non-p*; če *non-p*, potem *Np*; če *p*, potem *non-p*, torej *Np*. V antiki so ta argument poimenovali dilema. Dilema vsebuje mehanizem *double-bind*, ki ga je proučevala paloalt-

ška šola in ki je gibalno heglovske dialektične logike (Notica k Heglu, § 2). Ta mehanizem konstituira uporaba dveh logičnih operatorjev, izključitve: *ali ... ali*, in implikacije: *če... , potem*, na dveh protislovnih propozicijah, *p* in *non-p*. Se pravi hkrati: $[(ali\ p\ ali\ non-p)]$ in $(če\ p,\ potem\ non-p)$. To je, kot če bi rekli hkrati: *to je ali belo ali ni belo* in *če je belo, potem ni belo*.

PROTAGORA

1. »Pripovedujejo, da je Protagora nekoč zahteval honorar (*misthós*) od svojega učenca Evatla. Ker slednji ni hotel plačati, rekoč: 'Saj sploh še nisem zmagal (*oudéþō niken nenikeka*)', mu je Protagora odvrnil: 'Če dobim to pravdo jaz (*egò mèn án nikèsò*), potem mi je treba plačati, ker sem zmagal jaz (*óti egò enikesa*), če pa ti zmagaš, potem mi je treba plačati, ker si dobil to pravdo'« (Diels in Kranz, 80 A1; Capizzi, 1955, 158). Zgodba ima didaktično vrednost, o čemer priča pogostnost njenega pojavljanja v različnih preoblekah (Capizzi: Apulej, Avlus Gelij, Amonij, Diogen Laertski, Lukijan). Vsebuje več paradoksov (Mackie, 1964; Burnyeat, 1976).

Učitelj in učenec sta sklenila pogodbo: prvi bo dobil plačilo edino, če bo lahko drugi, zahvaljujoč pouku, ki ga je prejel, pred sodiščem uspešno zagovarjal vsaj en primer v času trajanja pouka. Alternativa je preprosta in sodba lahka: če je Evatlos vsaj enkrat zmagal, plača; v nasprotnem primeru je oproščen dolga. Ker pa ni zmagal, mu ni treba nič plačati. Protagorov odgovor s svojo brahilogično kratkostjo preoblikuje alternativo v dilemo. Če je Evatlos vsaj enkrat zmagal, mora plačati. Če pa ni nikoli zmagal, je vseeno vsaj enkrat zmagal in mora plačati.

Kako je mogoče trditi, da je Evatlos zmagal vsaj enkrat, če pa je zmerom zgubil? Zadostuje, da je sedanja pravda [*litige*] med Protagoro in njim vključena v niz pravnih, ki jih je treba upoštevati, zato da bi se odločili, ali je zmerom zgubil. V vseh prejšnjih pravnih je izgubil. Se pravi, da v pravdi zoper Protagoro, ki trdi, da je enkrat zmagal, slavi zmagoslavje, ko trdi, da ni pravde nikdar dobil. A če tako zmaga v pravdi zoper Protagoro, je vendarle vsaj enkrat zmagal.

2. Paradoks se opira na zmožnost stavka, da samega sebe vzame za referenta. Nisem zmagal, rečem, in ko to rečem, zmagam. Protagora med seboj pomeša modus (pojasnjevalno predpono: Evatlos pravi, da) in *dictum*, negativno univerzalno sodbo, ki denotira neko realnost. (Evatlos ni niti enkrat zmagal). Zato da bi prepovedal tovrstno mešanje, Russell vpelje teorijo tipov: propozicija (tu rabsodba v pravdi med učiteljem in učencem), ki se nanaša na celotnost propozicij (tu celotnost predhodnih rabsodb), ne more biti del te celotnosti. Ali pa neha biti pertinentna glede na negacijo (to se pravi, glede na načelo neprotislovnosti). Njene resničnostne vrednosti ni mogoče določiti.

Stavek, katerega referent je *vsí stavki*, ne sme biti del svojega referenta. Drugače je »slabo narejen« [*malformée*] in logik ga zavrne. (To velja za paradoks lažnivca v obliki: *Lažem*.) Logik se posmehuje sofistu, ki ne upošteva tega načela. Toda sofist ga ne prezre, pač pa omogoči, da se razkrije (in to v smehu, medtem ko ibanskijanska oblast spravlja v jok) (*n° 4*).

Russellovski aksiom tipov je pravilo za tvorbo logičnih stavkov (propozicij).

Diskurzivno zvrst, logiko, obmeji s pomočjo njene finalnosti: odločanje glede resničnosti stavka. Protagorov argument ni sprejemljiv za logiko, ker onemogoča tako odločitev. Ali je sprejemljiv v drugi zvrsti?

3. Celotnost, na katero se nanaša argument, je serijska: obstaja n pravih, »zdajšnje« med učiteljem in učencem je dodana predhodnim: $n + 1$. S tem, ko jo Protagora upošteva, naredi: $n = n + 1$. Res je, da ta sinteza zahteva dodatno »dejanje«: $(n + 1) + 1$. To »dejanje« ustreza Protagorovi sodbi. Zato slednji svojo odločitev formulira [*phrase*] v aoristu (*enikesa*), ki je čas nedoločnega: *Če zmagaš, potem sem jaz zmagovalec*. Ker je celotnost serijska, vključuje upoštevanje časa, ki je iz logične zvrsti izključen. Obstajajo seveda logike časa, ki omogočajo vsaj to, da postane ta vidik pravde očitien.

S tega vidika Evatlova trditev ne bi bila: *Noben mojih obrambnih govorov ni uspešen* (univerzalna negativna sodba, označimo jo z *non-p*), temveč: *Noben obrambnih govorov ni bil uspešen*. Zadnji stavek, če ga formuliramo v časovni logiki (Gardies, 1975)⁴, bi lahko zapisali: *Za ves čas, predhoden zdaju, je res, da v tem času non-p*. Protagora zato lahko reče: *Obstaja vsaj en čas, in ta čas je zdaj ali pozneje, in v tem času je res, da p*.

Zdaj je prav zares isti časovni logični operator, četudi ni v Protagorovem stavku na istem mestu v nizu kot Evatlov *zdaj*. Če ju situiramo glede na poljubni izvir, t_0 , potem se slednji imenuje t_1 , Protagorov *zdaj* pa t_2 . Toda arbitrarni izvir t_0 je prav tisto, čemur pravimo *zdaj*.

V tem oziru je Protagora zgolj izrabil možnost, ki mu jo daje deiktični izraz za čas »zdaj«, da je namreč izvir časovne serije (pred in potem) in hkrati element te serije (Schneider, 1980)⁵. Ko analizira diado prej/potem v razmerju do *zdaj-a*, Aristotel trči na isti problem in ga obdela (Notica k Aristotelu). Paradoksnega stavka tu torej ni mogoče izločiti zgolj zaradi njegove nepravilne tvorbe [*malformation*]. Diskurzivna zvrst, za katero mora biti sprejemljiv, ni logika, temveč »fizika«, katere referent ni stavek, temveč vsak gibajoči se predmet (s stavki vred). Posplošena relativnost bo temu stavku dala domovinsko pravico v fiziki univerzuma.

4. Stavki tvorijo fizikalni univerzum, če so dojeti kot gibajoči se objekti, ki tvorijo neskončni niz. Stavek, ki se nanaša na ta univerzum, je potemtakem po hipotezi del tega univerzuma: njegov del bo postal v naslednjem hipu. Če niz stavkov, ki so obravnavani na tak način, namreč fizikalno, poimenujemo zgodovina, potem bo zgodovinarjev stavek »postal del« univerzuma, na katerega se nanaša. Težave, ki jih povzročita historizem in dogmatizem, izvirajo iz te situacije. Prvi razglša, da je njegov stavek del svojega referenta, zgodovine; drugi, da njegov stavek ni njegov del.

V razrešitvi antinomij čistega uma (KRV) Kant zapiše, da vprašanje niza povzame v sebi vse konflikte, ki jih sprožajo kozmološke ideje. »Zadnji« stavek je sinteza predhodnih. Je ta stavek del njihove celotnosti ali ne? Dogmatizem odgovori nikalno, empirizem pritrdilno. Kriticism pripomni, da ni niz nikdar dan (*gegeben*), temveč zadan (*aufgegeben*), ker je njegova sinteza zmerom odložena. Stavek, ki sintetizira niz (aktualna sodba, ki se nanaša na celotnost Evatlovih obrambnih govorov), ni del niza, ko »se zgodi« (kot pripetljaj), toda vnaprej mu je neogibno določeno, da bo postal del niza, ki ga sintetizira naslednji stavek. Niz, ki ga tvori svet, zlasti svet človeške

⁴ Jean-Louis Gardies, *La Logique du temps*, PUF, Pariz 1975.

⁵ Jean Schneider, »*La logique self-référentielle de la temporalité*«, Pariz 1980, tipkopis.

zgodovine, ni ne končen ne neskončen (argumentirati je mogoče tako za eno kot za drugo), toda sama sinteza niza je »nedoločna« (KRV: 471–476)⁶.

5. Protagorov argument je *antistréphon*. Je reverzibilen. V inačici, ki jo navaja Avlus Gelij, poteka pravda med učiteljem in učencem pred sodiščem. Obnovili bi ga lahko takole: Protagora: Če zmagaš (proti meni), boš zmagal; če zgubiš (proti meni), saj vendar trdiš, da zmerom zgubiš (proti drugim), boš torej spet zmagal. Sodniki so zmedeni. Evatlos: Če zgubim (proti tebi), bom izgubil; če zmagam (proti tebi), saj vendar trdim, da zmerom zgubim, bom torej spet izgubil. Sodniki se odločijo, da odložijo svojo razsodbo na pozneje. Zgodovina sveta ne more izreči poslednje sodbe. Zgodovino sveta tvorijo razsojene sodbe [*jugements jugés*].

9. Biti žrtev pomeni ne biti zmožen dokazati, da ti je bila prizadejana krivica. Tožnik je nekdo, ki mu je bila prizadejana škoda in ki ima na voljo sredstva, da to dokaže. Žrtev postane, če ta sredstva zgubi. Zgubi pa jih, denimo, če se pokaže, da je povzročitelj škode neposredno ali posredno njegov sodnik. Slednji ima avtoriteto, da zavrne njegovo pričevanje kot lažno oziroma možnost, da prepreči njegovo objavo. Toda to je zgolj poseben primer. Na splošno pa tožnik postane žrtev, ko ni mogoč noben prikaz [*présentation*] krivice, za katero pravi, da mu je bila prizadejana. In narobe, »popoln zločin« ni uboj žrtve ali prič (to bi pomenilo dodati nove zločine prvemu in še povečati težavnost zabrisanja vseh sledi), pač pa doseči molk prič, gluhost sodnikov in nekonsistentnost (norost) pričevanja. Nevtralizirate naslovitelja [*destinateur*], naslovljenca [*destinataire*], pomen [*sens*] pričevanja; potem je videti, kakor da ne bi bilo referenta (škode). Če ni nikogar, ki bi predložil dokaz za to, nikogar, ki bi ta dokaz priznal, in/ali če je argumentacija, ki podpira dokaz, razglašena za nesmiselno, je tožnik zavrjen, krivica, zaradi katere se pritožuje, pa ne more biti dokazana. Tožnik postane žrtev. Če še naprej vztraja pri tej krivici, kot da bi obstajala, bodo drugi (naslovitelj, naslovljenec, strokovnjak, ki tolmači njegovo pričevanje) zlahka dosegli, da bo veljal za norega. Mar paranoja ne pomeša: *Kot da bi se to primerilo s Primerilo se je?* [*Comme si c'était le cas avec le: C'est le cas?*]

10. Toda ali se tudi drugi ne vedejo, kakor da se to ni primerilo, ko pa se je morda vendarle primerilo? Zakaj bi bilo manj paranoično zanikati obstoj plinskih celic kakor ga zatrditi? Zato, zapiše Leibniz, ker je »nič preprostejši in lažji kakor nekaj« (Leibniz, 1714: § 7)⁷. Tisti, ki trdi, da nekaj je, je tožnik; na njem je, da to dokaže s pomočjo pravilno oblikovanih stavkov in postopkov

⁶ Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, 1. In 2. Izdaja (A in B) Suhrkamp, Frankfurt/M 1986, zv. III in IV.

⁷ Gottfried W. Leibniz, »Principes de la nature et de la grâce fondés en raison« (1714) v *Oeuvres choisies*, izd. L. Prenant, Pariz 1940.

za ugotovitev obstoja njihovega referenta. Realnost je zmerom tožnikova naloga. Zagovorniku zadostuje, da ovrže argumentacijo in spodbije dokaz s protiprimerom. To je prednost zagovora, kot priznavajo Aristotel (*Retorika* 1402 b 24–25)⁸ in strategji. Tako tudi ni mogoče reči, da je hipoteza verificirana, pač pa zgolj, da ni falsificirana, vendar le do nadaljnjega. Obramba je nihilistična, obtožba zagovarja bivajoče. Zato je naloga žrtev taborišč za iztrebljenje, da to iztrebljenje dokažejo. Za naš način mišljenja realnost ni danost, ampak priložnost, ko zahtevamo, da so izpeljani postopki za njeno ugotavljanje.

11. Do odprave smrtne kazni so pripeljali nihilizem, kognitivno obravnavanje referenta, predsodek v prid obrambe. Možnosti, da se to ni primerilo, so večje od možnosti, da se je. Ta statistična ocenitev sodi v družino kognitivnih stavkov. Domneva nedolžnosti obdolženega, ki obvezuje obtožbo, da predloži dokaz za zločin, je »humanistična« inačica istega pravila igre za spoznavanje [*règle du jeu de la connaissance*]. – Če so pravila igre preobrnjena, če je vsak obtoženec domnevno kriv, potem je naloga obrambe, da dokaže nedolžnost, obtožbi pa ni treba drugo kakor da spodbije argumentacijo in zavrne dokaze, ki jih je predložila obramba. Utegne biti nemogoče dokazati, da referent stavka nima take lastnosti, če nimamo pravice do spodbijanja stavka, po katerem referent ima to lastnost. Kako bom dokazal, da nisem razpečevalec mamil, ne da bi od mojega obtoževalca zahteval, da to dokaže in ne da bi njegov dokaz ovrigel. Kako dokazati, da delovna sila ni blago, ne da bi ovrgli hipotezo, po kateri je blago? Kako dokazati tisto, kar ni, ne da bi kritizirali tisto, kar je? Nedoločnega ni mogoče dokazati. Nujno je, da je negacija negacija neke določitve. – Ta zamenjava nalog, kot ju pričakujeta ena in druga stran, lahko zadostuje za to, da se obdolženec preobrazi v žrtev, če nima pravice kritizirati obtožbe, kot to vidimo v političnih procesih. Kafka nas je glede tega posvaril. Nemogoče je – na sebi – dokazati svojo nedolžnost. Je nič.

12. Tožnik vloži svojo tožbo na sodišču, obdolženec pa argumentira tako, da pokaže ničevost obtožbe. Pride do pravde [*litige*]. Z navzkrižjem bi rad poimenoval tisti primer, ko je tožnik oropan argumentacijskih sredstev, zaradi česar postane žrtev. Če so naslovitelj, naslovljenec in pomen pričevanja nevtralizirani, je tako, kakor če škode sploh ne bi bilo (n° 9). Do primera navzkrižja med dvema strankama pride, ko poteka »poravnava« [*règlement*] konflikta, ki ju zoperstavlja, v idiomu ene izmed njih, medtem ko krivica, ki jo trpi druga, ni izražena v tem idiomu. Pogodbe in sporazumi med ekonomskimi partnerji, denimo, ne preprečujejo, nasprotno, predpostavljajo, da je

⁸ Aristote, *La rhétorique*, izd. in prev. Dufour, Pariz 1960.

in da bo delavec oziroma njegov zastopnik moral govoriti o svojem delu kot o začasnem odstopu [*cession*] blaga, katerega lastnik naj bi bil. To »abstrakcijo«, kot ji pravi Marx (izraz je slab, na katero konkretno napotuje?), zahteva idiom, v katerem se ureja pravda (»buržoazno« ekonomsko in socialno pravo). Če delavec ne bi uporabljal tega idioma, potem v polju, na katero se idiom nanaša, ne bi obstajal, bil bi suženj. S tem da ga uporablja, postane tožnik. Ali zato neha biti tudi žrtev?

13. Hkrati s tem, ko postane tožnik, ostaja žrtev. Ali ima sredstva, s pomočjo katerih bi dokazal, da je žrtev? Ne. kako torej veste, da je žrtev? Katero sodišče lahko razsodi o tej zadevi? Dejansko, navzkrižje ni zadeva pravde [*litige*], ekonomsko in socialno pravo lahko poravna spor [*litige*] med ekonomskimi in socialnimi partnerji, ne more pa poravnati navzkrižja med delovno silo in kapitalom. S katerim pravilno tvorjenim stavkom in s pomočjo katerega dokaznega postopka lahko delavec uveljavlja na razsodišču za spore med delodajalci in delojemalci [*magistrat prud'homal*], da tisto, kar za toliko ur na teden prepusti svojemu delodajalcu v zameno za plačo, ni blago? Bil naj bi lastnik nečesa. Je v položaju obdolženca, ki mora dokazati nebivajoče [*non-étant*] ali vsaj neatribut [*non-attribut*]. Zlahka ga je mogoče spodbiti. Tako je, kakor da bi lahko to, kar je, izrazil samo v idiomu, ki se razlikuje od idioma ekonomskega in socialnega prava. V slednjem lahko izrazi samo tisto, kar ima, in če nima ničesar, potem to, česar nima, bodisi ne bo izraženo, ali pa bo izraženo na dokazljivi način, kakor če bi imel. Če se delavec sklicuje na svoje bistvo (delovno silo), potem ga to sodišče, ki ni pristojno, ne more slišati. Ta nemožnost dokaza opozarja na navzkrižje. Tistega, ki vloži tožbo, slišijo, tisti, ki je žrtev in ki je morda isti, je obsojen na molk.

14. »Preživeli redko kdaj govorijo« (n° 1). Mar ne obstaja pravcata literatura pričevanj...? – Toda to ni to. Ne govoriti sodi v zmožnost govorjenja, kajti zmožnost je možnost in slednja implicira nekaj in njegovo nasprotje. *Možno, da p* in *možno, da non-p* sta oba resnična. Implicirati istočasno nasprotje je prav definicija možnega. Iz tega, da je možno nasprotje govorjenja, ne izhaja nujnost molčanja. Moči ne govoriti ni isto kot ne moči govoriti. Slednje je nasilni odvzem, prvo pa manjkanje (Aristotel, *De Interpretatione* 21 b 12 – 17; *Metafizika* IV, 1022 b 22sq.)⁹. Če preživeli ne govorijo, je to zato, ker ne morejo govoriti, ali pa zato, ker izrabijo možnost ne govorjenja, ki jim jo daje zmožnost govorjenja? Ali molčijo po sili [*par nécessité*] ali prostovoljno, kot se reče? Ali pa je vprašanje slabo postavljeno?

⁹ Aristoteles, *Metafizika*, (prev. V. Kalan), Založba ZRC, Ljubljana 1999.

15. Bilo bi nesmiselno domnevati, da »z govorico obdarjena« človeška bitja ne bi mogla govoriti v strogem pomenu besede, kot to velja za kamne. »Po sili« bi tu pomenilo: ne govorijo, ker jim v primeru, da bi govorili, grozi najhujše, ali pa takrat, ko je nasplošno neposredno ali posredno okrnjena njihova zmožnost govorjenja. Vzemimo, da molčijo zaradi grožnje. Predpostaviti je treba zmožnost za nasprotno, da bi grožnja lahko bila učinkovita, kajti ta grožnja se nanaša na hipotetični nasprotni primer, tisti namreč, ko bi preživeli govorili. Toda kako lahko deluje grožnja, če pa je naperjena proti nečemu (tu proti možnosti, da bi preživeli govorili), ki sedaj ne obstaja? Kaj je ogroženo? Rečemo, da je to življenje ali sreča itn. tistega, ki bi govoril. A tisti, ki bi govoril (irealno, pogojno stanje), nima življenja, sreče itn., ki bi lahko bila ogrožena, ker je on sam irealen oziroma pogojen, dokler ne spregovori – če drži, da sem zmerom zgolj naslovitelj aktualnega stavka.

16. Tisto, kar je podvrženo grožnji, ni posameznik, ki ga je mogoče identificirati, temveč zmožnost govorjenja in molčanja [*se taire*]. Tej zmožnosti grozi uničenje. To je mogoče doseči na dva načina: onemogočiti govorjenje, onemogočiti molčanje. Ta dva načina sta kompatibilna: *x-u* je onemogočeno, da bi govoril o tem (tako da ga, denimo, zaprejo), onemogočeno mu je, da molči o onem (tako, da ga, denimo, trpinčijo). Zmožnost je kot zmožnost uničena: *x* lahko govori o tem *in* molči o onem, toda o tem kot o onem neha biti zmožen *bodisi* govoriti *bodisi* ne govoriti. Grožnja: »Če bi o tem pripovedoval (govoril), bi to bil tvoj zadnji stavek« ali: »Če bi o tem molčal [*taisais*], bi to bil tvoj zadnji molk [*ton dernier silence*]«, je grožnja samo zato, ker je zmožnost govorjenja oziroma negovorjenja poistovetena z *x-ovim* obstojem.

17. Paradoks zadnjega stavka (oziroma zadnjega molka), ki je hkrati paradoks niza, bi morala *x-u* izzvati ne vrtoglavice spričo tistega, kar ne more biti ubesedeno [*ce qui ne peut pas être phrasé*] (čemur pravimo tudi strah pred smrtjo), temveč neovrgljivo prepričanje, da ni zadnjega stavka. Zato da bi stavek bil zadnji, je potreben drugi stavek, da bi to razglasil, torej ni zadnji stavek. Oziroma ta paradoks bi vsaj moral pri *x-u* izzvati tako to vrtoglavico kakor tudi to prepričanje. – To pa ne onemogoča, da zadnji stavek ne bi bil zadnji, ki ga izreče *x!* – Ne, je zadnji stavek, ki ima *x-a* za neposrednega oziroma »aktualnega« naslovitelja.

18. Morali bi reči: naslovitelj in naslovljenec sta instanci, naj sta obeleženi ali ne, ki ju prikazuje stavek. Stavek ni sporočilo, ki gre od naslovitelja k naslovljencu, ki sta oba neodvisna od stavka (Lawler, 1977)¹⁰. Naslovitelj in

¹⁰ John Lawler, »Quelques problèmes de référence«, *Langages* 48.

naslovljenec sta situirana v univerzumu, ki ga stavek prikazuje, tako kot tudi njegov referent in njegov pomen. »*x-ov stavek, moj stavek, tvoj molk*«: ali *mi*, posamezniki, ki jih je mogoče identificirati, *x, y*, izrekamo stavke ali proizvajamo molke [*faisons des silences*] v pomenu, v katerem bi bili njihovi avtorji? Ali pa se stavki in molki dogajajo [*ont lieu*] (se zgodijo [*arrivent*], pripetijo [*se passent*]), prikazujoč univerzume, v katerih so individui *x, y, ti, jaz* umeščeni kot naslovitelji teh stavkov oziroma teh molkov? In če je tako, za ceno katere pomote lahko grožnja, ki je naperjena proti *x-u*, ogrozi »njegov« stavek?

19. Reči, da je *x* lahko ogrožen zaradi tistega, kar lahko pove oziroma zamolči, pomeni predpostaviti, da je gospodar nad uporabo oziroma neuporabo govorice in da mu je torej z grožnjo mogoče odtegniti to svobodo uporabe. To ni narobe, to je način, kako govorimo o govorici, o človeštvu, o njenih razmerjih, ki se ravna po pravilih družine določenih kognitivnih stavkov (humanističnih ved). Stavek »z grožnjo, s trpinčenjem, v razmerah zapora, v razmerah 'senzorične deprivacije' itn. je mogoče narekovati govorno vedenje človeškega bitja« je pravilno tvorjen stavek in žal je mogoče navesti zglede, za katere lahko znanstvenik reče: to so primeri za to. Toda humanistične vede o govorici so kot porotniki razsodišča za spore med delavci in delodajalci.

20. Tako kot ti porotniki predpostavljajo, da sta nasprotnika, o katerih morajo razsojati, v posesti nečesa, kar je predmet menjave med njima, tako tudi humanistične vede predpostavljajo, da so človeška bitja, ki jih morajo spoznati, v posesti nečesa, kar je predmet komunikacije med njimi. In oblasti (ideološke, politične, religiozne, policijske itn.) predpostavljajo, da so človeška bitja, ki jih morajo voditi ali vsaj nadzorovati, v posesti nečesa, kar je predmet komunikacije med njimi. Komunikacija je izmenjava sporočil, menjava pa komunikacija dobrin. Instance komunikacije in instance menjave je mogoče definirati edino s pomočjo posesti [*propriété*]: posesti informacij, analogne posesti uporab. In tako kot je mogoče nadzorovati tokove uporab [*flux d'usages*], je mogoče nadzorovati tokove informacij. In tako kot je sprevržena uporaba zatrta, je nevarna informacija prepovedana. Tako kot je odvrnjena neka potreba in ustvarjena motivacija, je tudi naslovitelj napeljan na to, da reče nekaj drugega od tistega, kar je hotel reči. Problem govorice, postavljen v terminih komunikacije, pripelje do problema potreb in verovanj sogovornikov. Jezikoslovec postane strokovnjak pri delovnem razsodišču komunikacije [*conseil de proud'hommes de la communication*]. Bistveni problem, ki ga mora rešiti, je problem pomena, *meaning*, kot menjalne enote, neodvisne od potreb in verovanj sogovornikov. Tako je problem tudi za ekonomista problem vrednosti dobrin in uslug kot enote, neodvisne od ponudbe in povpraševanja ekonomskih partnerjev.

21. Ali boste rekli, da so sogovorniki v istem pomenu žrtve znanosti in politike, ki govorico obravnava kot komunikacijo, kot je delavec spremenjen v žrtev, zato ker je njegova delovna sila prilična blagu? Ali bi si morali predstavljati, da obstaja »stavčna sila«, analogna delovni sili, ki se ne more izraziti v idiomu te znanosti in te politike? – Kakršna koli je že ta sila, je pri priči treba prenehati s tako primerjavo. Lahko doumemo, da je delo nekaj drugega kakor menjava blaga, ni težko doumeti, in zato, da bi ga izrazili, je potreben drugačen idiom od tistega, ki ga uporablja delovno razsodišče. Da je govorica nekaj drugega kot komunikacija informacij, ni težko doumeti, in zato da bi jo izrazili, je potreben drugačen idiom od tistega, ki ga uporabljajo humanistične vede govornice. Tu se torej primerjava neha: v primeru govornice se sklicujemo na drugo družino stavkov, v primeru dela pa se ne sklicujemo na drugo družino del, pač pa se spet sklicujemo na drugo družino stavkov. To velja za vsa navzkrižja, skrita v sporih, kakršen koli je že njihov predmet. Dati navzkrižju, kar mu gre [*faire droit au différend*], pomeni vpeljati nove naslovljence, nove naslovitelje, nove pomene [*significations*], nove referente, zato da bi se krivica lahko izrazila, tožnik pa nehal biti žrtev. To zahteva nova pravila za tvorbo in povezovanje stavkov. Nihče ne dvomi, da je govorica zmožna sprejeti te nove stavčne družine oziroma te nove diskurzivne zvrsti. Vsaka krivica mora biti zmožna ubesedenja [*doit pouvoir être mis en phrases*]. Najti je treba novo pristojnost (oziroma »preudarnost«).

22. Navzkrižje je nestanovitno stanje in trenutek v govorici, ko nekaj, kar bi moralo biti ubesedeno, še ne more biti ubesedeno. To stanje vključuje molk, ki je negativni stavek, vendar apelira tudi na stavke, ki so načeloma možni. Na to stanje naznanja tisto, čemur ponavadi pravimo občutek [*sensiment*]. »Ne najdem besed« itn. Veliko je treba iskati, da bi našli nova pravila za tvorbo in povezovanje stavkov, zmožnih izraziti navzkrižje, ki ga razkriva občutek, razen če nočemo, da je navzkrižje pri priči zadušen v pravdi, alarm, ki ga sproži občutek, pa nekoristen. Zastavek literature, filozofije, morda tudi politike je, da priča o navzkrižjih, tako da najde idiome zanje.

23. V navzkrižju nekaj »zahteva«, da je ubesedeno [*à être mis en phrases*] in trpi zaradi krivice, ker ne more biti pri priči ubesedeno. Takrat človeška bitja, ki so mislila, da lahko uporabljajo govorico kot orodje za komunikacijo, ta občutek bolečine, ki spremlja molk (in ugodja, ki spremlja izum novega idioma), pouči, da jih govorica kliče, a ne zato, da bi v njihov prid večala količino informacij, ki jih je mogoče posredovati v obstoječih idiomih, pač pa zato, da bi priznala, da tisto, kar je še treba ubesediti [*phraser*], presega tisto, kar lahko ta hip ubesedijo, in da jim mora biti dovoljeno ustvariti idiome, ki še ne obstajajo.

24. Torej bi bilo mogoče, da preživeli ne govorijo, četudi ne bi bila ogrožena njihova zmožnost govorjenja v primeru, da bi pozneje govorili. Sociolingvist, psiholingvist, biolingvist iščejo razloge, strasti, interese, kontekst teh molkov. Poiščimo najprej njihovo logiko. Ugotovimo, da so nadomestki stavkov. V pogovoru, v zaslišanju, v debati, v *talking* seansi, v izpovedi, v kritičnem prikazu, v metafizični razpravi stopi molk na mesto stavka. Stavek, ki ga nadomesti molk, bi bil negativni stavek. S takim stavkom je zanikana vsaj ena izmed štirih instanc, ki konstituira stavčni univerzum: naslovljenec, referent, pomen, naslovitelj. Negativni stavek, ki ga vključuje molk, bi zatorej lahko takole formulirali: *Ta primer ne sodi v vašo pristojnost, Ta primer ne obstaja, Ni mu mogoče dati pomena* [signifiable], *Ni v moji pristojnosti*. En sam molk je mogoče formulirati s pomočjo več teh stavkov. – Vendar pa te negativne formulacije, ki zanikajo, da bi bilo mogoče referent, naslovitelja, naslovljenca in pomen prikazati v obstoječem idiomu, ne napotujejo na drug idiom, v katerem bi te instance lahko bile prikazane.

25. Če nekoliko poenostavimo, potem bi bilo treba reči, da stavek prikazuje to, za kar gre, primer, *ta pragmata*, ki je njegov referent; tisto, kar je pomen tega primera, *der Sinn*¹¹; to, na kar oziroma na čigar naslov je pomen primera poslan, naslovljenec; to, »s« čimer oziroma v imenu česar je to pomen primera posredovan, naslovitelj. Dispozicija stavčnega univerzuma je umestitev vsake izmed teh instanc glede na druge. En stavek lahko vsebuje več referentov, več pomenov, več naslovljencev, več nasloviteljev. Vsaka izmed teh štirih instanc je lahko v stavku zaznamovana ali pa ne (Fabbri in Sbisà, 1980)¹².

26. Molk ne opozarja na to, katera instanca je zanikana, pač pa opozarja na to, da je zanikana ena ali več teh instanc. Preživeli molčijo, to pa je mogoče razumeti, (1) da situacija, za katero gre (primer), ni zadeva naslovljenca (nima pristojnosti ali pa si ne zasluži, da bi mu o tem govorili itn.); ali (2) da se ni zgodila (tako molk razume Faurisson); ali (3) da ni o tem mogoče nič povedati (situacija je nesmiselna, ni je mogoče izraziti); ali (4) da ni stvar preživelih, da o tem govorijo (tega niso vredni itn.). Ali več teh zanikanj skupaj.

¹¹ Lyotard se tu in na drugih mestih sklicuje na Fregejevim oziroma Wittgensteinovim razločevanjem – ki je v nemščini do neke mere zavajajoče – namreč razločevanjem med *Sinn* (ang. *Meaning*) in *Bedeutung* (ang. *Reference*). V nadaljevanju bomo – razen na mestih, na katerih bo posebej opozorjeno – in v skladu z danes prevladujočo terminologijo francoski izraz *sens* prevajali s »pomen«, *réfèrent* pa z »referent«.

¹² Paolo Fabbri in Marina Sbisà, »Models (?) for a pragmatic analysis,« *Journal of Pragmatics*, 4, 1980.

27. Molk preživelih ne priča nujno v prid neobstoja plinskih celic, kot verjame Faurisson oziroma se pretvarja, da verjame. Lahko priča tudi zoper pristojnost naslovljenca (nismo dolžni poročati Faurissonu), zoper pristojnost same priče (mi, ki smo se rešili, nismo pristojni, da o tem govorimo), in končno proti zmožnosti govorce, da bi dala smisel plinskim celicam (nesmisel, ki ga ni mogoče izraziti). Če hoče kdo dokazati obstoj plinskih celic, mora odpraviti štiri molčeče negacije: Mar plinskih celic ni bilo? Pač, bile so. Toda če so bile, tega ni mogoče formulirati? Pač, mogoče je. Toda če je to mogoče formulirati, potem vsaj nihče nima avtoritete, da bi to lahko formuliral, in nihče nima avtoritete za to, da bi to lahko slišal (tega ni mogoče sporočiti drugim)? Pač, ima jo.

GORGAS

Argumentacija, ki ugotavlja realnost, po svoji obliki sledi Gorgijevemu nihilističnemu dokazovanju v *O nevivajočem*: »Nič ne obstaja; in tudi če obstaja, pravi, je nespoznat; in tudi če obstaja in je spoznat, ga vseeno ni mogoče sporočiti drugim« (Anonymus, 979 a 12).

Ogrodje argumentacije (njena *taxis*) se opira na koncesijo, dano nasprotniku. Poimenujmo ga *x*. *x* pravi: obstaja nekaj. – Gorgias: nič ne obstaja. *x* povzame: nekaj obstaja in to nekaj je dojemljivo. – Gorgias: če bi kaj obstajalo, to nekaj ne bi bilo dojemljivo (*akátálepton anthrópō*, zapiše Sekst Empirik, 65). *x* nadaljuje: to nekaj, kar obstaja in je dojemljivo, je mogoče sporočiti drugim. – Gorgias: ni ga mogoče sporočiti drugim (*anéxoiston hetérō*, zapiše Sekst Empirik, 83; *oistós*, glagolski pridevnik iz *phérō*, nositi; Anonimni pa zapiše: »tudi če bi [bitnosti] bile spoznavne, kako, sprašuje, bi jih lahko nekdo razodel drugemu?«).

Tu imamo opraviti z logičnim umikom (koncesijo) tako kot v »sofizmu« (tako ga poimenuje Freud) o kotličku. Tožnik *x* trdi, da je obdolženemu (Gorgiju) posodil nepoškodovan kotliček, ki mu je bil vrnjen preluknjan. Dialeksična argumentacija je: *x*: posojen. – Gorgias: ni bil posojen. *x*: posojen nepoškodovan. – Gorgias: posojen že preluknjan. *x*: posojen nepoškodovan in vrnjen preluknjan. – Gorgias: vrnjen nepoškodovan (Freud, 1905c: 65, 234)¹³. Tudi če obstaja neka realnost (posojeno), je nepredikabilna (nepoškodovan/preluknjan); in tudi če je, primera, ki bi ustrezal atributu (vrnjen preluknjan/vrnjen nepoškodovan), ni mogoče pokazati. Logični umik, ki je nesmiseln, če ga izločimo iz poteka tožnikove argumentacije, razkrije pravila kognitivne stavčne družine: določiti referent (kotliček, ki je posojen ali ne), pripisati predikat subjektu izjave (posojen preluknjan ali ne), pokazati primer, ki velja kot dokaz (vrnjen preluknjan ali ne). Pripomniti velja, da Gorgias zastopa v tej pravdi obrambo.

Barbara Cassin je pokazala, da »zagovarja« Parmenidovo tezo. Namesto da bi vztrajal pri tem, da jo je razodela boginja, poskuša konstruirati argument v njen

¹³ Sigmund Freud, *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*, v *Gesammelte Werke*, zv. VI, S. Fischer, Frankfurt/M 1961.

prid, a s tem jo ravno izniči. »Ni mogoče (*ouk estín*) niti biti niti ne biti.« To je njegov sklep, do katerega ga je pripeljala tale argumentacija: »Kajti če je nebit ne biti [kot zapiše Parmenid], potem bi, nič manj kot bivajoče, nebivajoče bilo: nebivajoče je namreč nebivajoče, tako kot je bivajoče bivajoče, tako da dejanske stvari (*ta prágmata*) so, nič manj kot niso« (979 a 25 sq.). In doda: »Če pa nebit je, potem bit, pravi, njegovo nasprotje, ni. Dejansko, če nebit je, potem je bi morali reči, da bit ni.« Se pravi, nič ne biva, bodisi zato, ker sta bit in nebit eno in isto, bodisi ker nista. Če sta, je to zato, ker je bit nebit; če nista, je to zato, ker bit ni nebit in jo je mogoče afirmirati le z dvojno negacijo.

Gorgias potemtakem anticipira Heglovo argumentacijo iz prvega poglavja *Wissenschaft der Logik*. Kar Hegel poimenuje postajanje kot *Resultat*, imanenten tej argumentaciji, Gorgias poimenuje »niti biti niti nebiti«. Gorgias »prezre« pravilo rezultata (Notica k Heglu), ki je gibalno spekulativne logike. To pravilo predpostavlja smotrnost Sebstva (nekakšnega aristotelovskega boga), ki ne bi moglo prestati gorgijskega spodbijanja.

Lógos, argument, v samem poteku svoje konstrukcije, izniči demonični stavek, razodetje, s katerim se začne Parmenidova pesnitev. Argument ne ovrže tega stavka, pač pa iz njega naredi stavčno družino. Ontologija, poiesis je dovoljena, je zvrst. Ta zvrst nima enakih pravil kot dialektična zvrst (v grškem pomenu). Predvsem pa boginja ni sogovornik, ki bi bil podvržen pravilom za spodbijanje. Zadostuje, da Parmenid nakaže, da sta misli odprti dve poti, pot *biti* [*celle du est*] in pot *ne biti* [*celle du non est*], da Gorgias eno in drugo spremeni v tezo in antitezo, v prid katerih argumentirata partnerja v dialektiki, iz katere je boginja odsotna in v kateri sta teza in antiteza podvrženi medsebojnemu spodbijanju. Dvojnost poti je za ontologijo neznosna, implicira namreč nasprotnost in dovoljuje negativno dialektiko.

Dialektika se ravna po pravilih. (Aristotel si je dal za nalogo, da jih postavi, zlasti v *Topiki* in *Sofističnih ovrzbah*.) A kakršna koli so že ta pravila in naj jih je še tako težko postaviti, sama ta pravila predpostavljajo nekakšno metanačelo. Barbara Cassin (ki ga poimenuje arhiizvir [*archiorigine*]) ga izpelje iz Razprave, ki jo podaja Anonimni, in ponudi izvirno interpretacijo spornega stavka: »Če torej nič je, potem demonstracije rečejo vse brez izjeme (*ei mèn oun oudén, tàs apodeíxeis légein hápanta*)« (980 a 9). Prav s tega nihilističnega in hkrati logologičnega gledišča prejmemo in preučujemo vprašanje realnosti. Realnosti nam ni oktroirala boginja s kazalcem, treba jo je »demonstrirati«, se pravi, zanjo je treba podati argumente in jo prikazati kot primer, ko pa je že dokazana, je stanje referenta kognitivnih stavkov. A to stanje ne onemogoča, da čisto preprosto »nič je«.

Tako kot za Wittgensteina je tudi za Gorgija barva paradigma za vprašanje realnosti. Stavke, kot so: »Za začetek, ne reče barve, pač pa izrekanje« (980 b 5) ali pa »Tako kot ni barve, ki bi jo bilo mogoče dojeti (*dianoeisthai*) ali videti, tudi hrupa ni. Je samo slišanje« (980 b 6), je mogoče primerjati s stavki, kot so: »Kajti z gledanjem se nič ne naučimo o pojmih barv« ali pa »Predstavljajmo si pleme barvno slepih ljudi, tako pleme bi namreč lahko obstajalo. Ne bi imeli enakih pojmov za barve kot mi. Kajti četudi bi predpostavili, da govorijo, denimo, angleško in zato razpolagajo z vsemi angleškimi besedami za barvo, bi jih vseeno uporabljali drugače kot mi in bi se tudi drugače naučili jih uporabljati. Ali pa, če govorijo tuj jezik, bi nam bilo težko prevesti njihove besede za barvo v naš jezik« ali pa: »Nočemo izdelati teorije barv (niti fiziološko, niti psihološko), temveč logiko pojmov za barvo. Ta pa izpolni tisto,

kar ljudje pogosto neupravičeno pričakujejo od teorije« (Wittgenstein, 1950–51: 172, I 13, I 22)¹⁴.

28. Zato da bi ugotovili realnost referenta, je treba ovreči štiri molke [*silences*], na katere se sklicuje Gorgias, vendar v obrnjenem vrstnem redu: je nekdo, ki naj naznači referent, in nekdo, ki naj razume stavek, ki ga naznači; referent je mogoče naznačiti; obstaja. Dokaza za realnost plinskih celic ni mogoče predložiti, če niso upoštevana pravila za podajanje dokaza. Ta pravila določajo univerzum kognitivnih stavkov, to se pravi, da instancam: referentu, naslovitelju, naslovljencu in pomenu podeljujejo določene funkcije. Tako naj bi si naslovitelj prizadeval doseči soglasje z nasloviteljem glede smisla [*sens*] referenta: priča mora pojasniti naslovitelju pomen [*signification*] izraza *plinska celica*. Naslovljenec naj bi dal svoje soglasje naslovitelju, ko nima pojasnjevalnemu stavku nič očitati: sprejme ali ne pomen, se pravi, razlago, ki jo daje naslovitelj. Če je ne sprejme, naj bi predlagal drugo razlago izraza. Ko je soglasje doseženo, dobimo pravilno oblikovan izraz. En in drugi lahko rečeta: strinjava se, da je plinska celica to ali ono. Samo takrat je lahko obstoj realnosti, ki bi lahko ustrezala referentu tega izraza, »pokazan« s pomočjo stavka v tej obliki: *To ali ono je primer plinske celice*. Ta stavek izpolni ostenzivno funkcijo, ki jo ravno tako zahtevajo pravila kognitivne zvrsti.

29. Toda ali je res tako v znanostih? O tem je mogoče dvomiti (Feyerabend, 1975)¹⁵. – Na to vprašanje sploh ni treba odgovoriti, če ni tako, kajti takrat igra, ki jo igramo v zvezi z zadevnim stavkom, ni znanstvena. To namreč trdi Latour (1981)¹⁶: igra je retorična, pravi. Toda kateri igri potem pripada ta zadnji stavek? Prej bi morali odgovoriti: na vas je, da podate dokaz, da ni tako, ampak drugače. To bo izvršeno v skladu z minimalnimi pravili za predložitev dokaza (n° 65) ali pa sploh ne bo izvršeno. Reči, da v znanosti dejansko ni tako, pomeni obvezati se k temu, da boste ugotovili, kaj se dejansko dogaja, to pa je mogoče narediti edino po znanstvenih kognitivnih pravilih, ki omogočajo ugotavljanje realnosti referenta. Če je stavek, ki zatrjuje, da je znanost v resnici retorika, znanstven, potem smo pred izbiro: ali je tudi sam ta stavek retoričen, ker je znanstven, in torej ne more podati dokaza ne za realnost svojega referenta ne za resničnost njegovega smisla. Ali pa je razglašen za znanstvenega, ker ni retoričen. Se pravi, da je izjema glede na tisto, kar vendarle zatrjuje kot občeveljavno, zato je ne bi smeli reči, da je znanost retorična, pač pa da je neka znanost retorična.

¹⁴ Ludwig Wittgenstein, *Remarks on Colour*, izd. G.E.M. Anscombe in G.H. von Wright, Basil Blackwell, Oxford 1977.

¹⁵ Paul Feyerabend, *Against Method*, NLP, London 1975.

¹⁶ Bruno Latour, »Irréductions«, v *Les microbes: Guerre et paix*, Pariz 1981 (tipkopis).

30. Zakaj naj bi raje rekli »pravilno tvorjen izraz« kakor »stavek s pomenom« [*phrase significative*]? Prvi je podvržen pravilom za tvorbo kognitivnih stavkov, pri katerih gre za resničnost oziroma neresničnost. Ta pravila pa so tudi sama predmet formalnogičnih raziskav in – v tisti meri, v kateri se stavki nanašajo na področja reference – aksiomatskih raziskav. Kar zadeva njihovo pravilno tvorbo, je irelevantno, ali so stavki, ki upoštevajo ta pravila, stavki s pomenom v istem pomenu kot v navadni govorici ali ne. Če so prevedeni v navadno govorico, se utegnejo zdeti nesmiselni. In narobe, stavki iz navadne govorice so lahko »stavki s pomenom« v tej govorici, niso pa pravilno tvorjeni ali pa so vsaj dvoumni glede na pravila kognitivnih stavkov. *x* telefonira *y-u*, svojemu prijatelju, ki ga ni videl že dolgo časa, in mu reče: *Lahko se oglasim pri tebi* (n° 137, 139, 140). V zaostrenih razmerah lahko visok vladni uradnik ukaže svojim podrejenim: *Ne izpolnite ukaza* [*Désobéissez*]. Prvi stavek je dvoumen, drugi pa je nepravilno tvorjen, toda njuna naslovitelja sprejmeta oba stavka kot stavka s pomenom. Tako tudi stavek: *Smetnjak je poln* ne bo logika ali znanstvenika napeljal na odgovor, ki je vendarle splošen: *Prav, že grem* (Fabbri, c. 1980)¹⁷. »Omejitev«, ki so naložene stavkom, sprejemljivim v znanostih, so nujne, zato da bi bila učinkovita verifikacija ali falsifikacija teh stavkov: določajo izvedljive postopke, katerih ponovljiva izvedba dovoljuje konsenz med nasloviteljem in naslovljencem.

31. To pravzaprav sploh niso »omejitve«. Ravno nasprotno, čim natančneje določamo pravila za validiranje [*validation*] stavkov, boljje razločimo različna pravila in dojamemo druge idiome. Igra z žogo ni ista, če pravilo določa, da se žoga ne sme nikdar dotakniti tal, ali pa če se lahko dotakne tal le enkrat na vsakega igralca ob menjavi žoge, ali enkrat samkrat na ekipo ob servisu, ali enkrat na vsako ekipo ob menjavi itn. Tako je, kakor da bi se spreminjali pogoji smisla. Vidal-Naquet navaja Luciena Febvra, ki navaja Cyranoja de Bergeraca: »O nekem človeku ne smemo verjeti vsega, ker človek lahko pove vse mogoče. O nekem človeku smemo verjeti samo tisto, kar je človeško« (1981: 268). Zgodovinar se sprašuje: »Kaj je človeško? Kaj nemogoče?¹⁸ Toda gre prav za vprašanje, ali imata ti dve besedi še pomen.« Ali ne bi morali verjeti v nečloveško, o čemer poročajo pričevanja o Auschwitzu? – *Nečloveško* pomeni nezdržljivo z idejo človeštva. Ta pomen je pertinenten za družine etičnih, pravnih, političnih, zgodovinskih stavkov, v katerih je ta ideja nujno zastavek. V kognitivnih stavkih *človeško* predicira dogodek, ki za-

¹⁷ Paolo Fabbri v zasebnih pogovorih, 1980.

¹⁸ Nanaša se na L. Febvrov komenar Bergeracovega citata: »Lepo besedilo, nekoliko prepozno, je iz leta 1654. Toda da nam priložnost, da v Franciji – končno – pozdravimo rojstvo novega pomena ... pomena nemogočega« (v: Vidal-Naquet, 1981: 268 sq.).

deva človeško vrsto in za katerega je mogoče pokazati primere. Žrtve, rablji in priče iz Auschwitza sodijo v razred človeških bitij; sporočila, ki jih od njih prejemo, imajo pomen in so gradivo, ki ga je mogoče verficirati, četudi so nezdružljiva z idejo človeštva. Za sporočila, ki jih pošilja *Voyager II* o Saturnu, bi lahko rekli, da so skorajda nečloveška v drugem pomenu, ker jih večina ljudi sploh ne razume in jih ne bi mogla potrditi, so pa človeška vsaj v prvem pomenu, saj jih sploh ne bi bilo, če jih ne bi zahtevala ideja o človeštvu, ki napreduje v svojem spoznavanju.

32. Četudi so postopki za verifikacijo precizirani, kot bi morali biti, kako naslovitelj ve, da naslovljenec pravilno razume, kar mu hoče povedati, in da hoče tako kot on, da je ugotovljena resnica o tistem, o čemer govorita? – Naslovljenec to predpostavlja. Verjame, da je tako. Verjame, da tudi naslovljenec verjame isto zanj, za naslovitelja. Itn. – Zdaj pa ste začeli prakticirati »humanistične vede«, preiskujete menjenje [*les vouloir-dire*] (*meaning*), želje, verovanja, za katere predpostavljate, da so lastnost teh entitet, človeških bitij. S tem pa predpostavljate, da le-ti uporabljajo govorico za določene smotre. Ta predpostavka o instrumentalnem razmerju med mislimi in govorico je skupna psihologiji, sociologiji, pragmatiki in neki določeni filozofiji govorce. To razmerje se ravna po tehnološkem modelu: misel ima smotre, govorica pa misli ponuja sredstva. Kako lahko naslovljenec razbere nasloviteljeve smotre v jezikovnih sredstvih, uporabljenih v sporočilu? Za vprašanja govorce se zdi, da pertinentnost idej o Homo, o Homo faber, volji, dobri volji, ki sodijo na druga področja, ne zbuja nobenega dvoma!

33. Toda ostane, da se Vidal-Naquetu ne bo posrečilo prepričati Fauris-sona, da je stavek: *Plinske celice so obstajale* resničen, če je le-ta »zlonameren« [*de mauvaise foi*]. Zgodovinar z grenkobo ugotavlja, da na podoben način »še obstajajo antidreyfusovci« (1981: 269). Tudi glede primera, katerega realnost je bila dokazana, kolikor so to dopuščali postopki za ugotavljanje realnosti (ponaredek, ki ga je sfabriciral polkovnik Henry)¹⁹, lahko konsenz umanjka. Zla volja [*mauvaise volonté*] ali zlonamernost [*mauvaise foi*] ali slepo verovanje (ideologija Zveze za francosko domovino)²⁰ lahko tako onemogočijo, da bi se

¹⁹ Avtor lažnega obremenilnega dokumenta v Dreyfussovem primeru, ki je bil napisan po prvem sojenju, in to z namenom, da bi kot del strategije prikrivanja francoske vojske, zato da bi prepričala ponovitev preiskave. Po razkritju nepristnosti dokumenta, je Henry naredil samomor.

²⁰ Ligue pour la Patrie française, skrajnodesničarska organizacija, katere veliko članov je bilo znanih po antisemitizmu, bili so razvpiti zagovorniki obsodbe Dreyfussa – in to celo potem, ko je bila njegova nedolžnost dokazana – zato da bi branili »svetost« in »avtoriteto« francoskih vojaških, pravnih in političnih institucij.

pokazala resnica in da bi bilo zadoščeno pravici. – Ne. Tisto, čemur pravite zla volja, itn., je vaše ime za to, da nasprotniku ne gre za to, da bi bila ugotovljena realnost, da ne sprejema pravil za tvorbo in validiranje kognitivnih stavkov, da njegov cilj ni prepričati. Zgodovinarju se ni treba truditi, da prepriča Faurissona, če slednji »igra« neko drugo diskurzivno zvrst, tisto namreč, v kateri tisto, za kar gre, ni prepričanje, to se pravi, pridobitev konsenza glede določene realnosti. Če zgodovinar vztraja na tej poti, se bo znašel v položaju žrtve.

34. A kako naj vemo, da je nasprotnik zlonameren [*de mauvais foi*], dokler ga nismo poskušali prepričati in dokler ni s svojim vedenjem pokazal svojega omalovaževanja znanstvenih kognitivnih pravil? – »Igramo igro«, kot jo določajo ta pravila, naslovljenčev protiodgovor pa pokaže, da jih ne spoštuje. – Kaj pa, če si nasprotnik prizadeva prikriti, da ne spoštuje pravil za spoznavanje in ravna, kakor da bi jih spoštoval? V tem primeru bi moral poznati njegove namere... – Smo torej pred alternativo: ali stavki, katerih naslovitelj je, zadovoljujejo ta pravila, ali pa jih ne zadovoljujejo. Ne morejo biti dvoumna v tem oziru, kajti ta pravila dvoumnost ravno izključujejo. – Lahko pa se kdo pretvarja, da ta pravila zadovoljujejo, da so enoumna: lahko izumi dokazila [*pièces à conviction*]. Vrhovni štab²¹ se ni obotavljal to storiti. – Očitno, toda naloga obrambe je, da ovrže argument, da oporeka priči, da zavrne dokaz, to pa lahko počne tako dolgo, kolikor je potrebno, in celo, dokler obtožnica ni umaknjena. Potem bomo videli, da je tožnik igral drugo igro. – Nedvomno, toda ali ne bi bilo mogoče ogniti se navzkrižju, tako da ga anticipiramo? – Zdi se, da je to nemogoče. Kaj bi namreč razlikovalo tako anticipacijo od predsodka, naj bo ugoden ali neugoden, ki meri na osebo vašega nasprotnika, na način, kako »tvori« stavke [*phraser*]? Toda predsodke izključujejo že pravila za znanstvene kognitive. – Kaj pa tisti, ki postavljajo ta pravila, mar ne podležejo predsodku, da so pristojni za to, da jih postavljajo? In res, kako naj bi se ognili temu predsodku, dokler ta pravila niso postavljena in dokler jim zatorej manjkajo kriteriji, ki omogočajo ločevanje pristojnosti?

PLATON

1. Močan in šibek.

Melet, pravi Sokrat, je na sodišču vložil tožbo zoper mene. Toda že dolgo je tega, kar ga je prehitela govorica, in te me je bolj strah: ukvarjal naj bi se s sumljivimi raziskavami tistega, kar je pod zemljo in na nebu; znal naj bi najšibkejši argument spremeniti v najmočnejšega; učil naj bi, da ni treba verovati v bogove (*Apologija*, 18 b, 19 b–c, 23 d). To so v resnici poglobitve točke obtožbe, ki jo naslovi proti Sokratu

²¹ V Dreyfusovem primeru.

Aristofan v *Oblakih*, pred petindvajsetimi leti. Komik je razen tega sokratikom očital spolno sprevrženost [*inversion*].

Proces meri na preobrat [*inversion*] v načinu govorjenja, brezbožno diskurzivno zvrst. Aristotel pripiše Protagori in Koraksu večino sprevrščanja najšibkejšega argumenta v najmočnejšega (*Retorika* II 24: 1402 a 23); Evzebij, Sekst Empirik, Diogen Laertski, Filostrat, Hezihij, Platon in Cicero (Diels in Kranz, 80 B4, A12, A1, A2, A3, A23) pripisujejo Protagori izjavo, da zaradi pomanjkanja časa in odsotnosti dokaza, ki bi ga bilo mogoče pokazati [*preuve ostensible*], ni mogoče vedeti, ali bogovi obstajajo ali ne, niti kakšni so. Diogen, Filostrat, Evzebij še poročajo, da so Atene zaplenile in sežgale Protagorove knjige, Sekst Empirik pa, da je zbežal, zato da bi ušel kazenskemu pregonu zaradi brezbožnosti (Diels in Kranz, 80 A1, A2, A4, A12). Z izjemo bega sta v obtožbi o logičnem sprevrščanju [*renversement*] imeni Sokrata in Protagore zamenljivi.

Razrešitev vprašanja brezbožnosti je eden od zastavkov Platonovega dela. Gre za potrditev zatona *ontologosa* in za definicijo pravil novega *logologosa*. Stavek, ki prihaja k nam od Parmenida, je stavek, ki ga je Parmenid slišal iz ust boginje. Ontologija kot diskurzivna zvrst predpostavlja to mračno razsvetlitev: to, o čemer govori [*phrase*], bit, je hkrati to, kar govori [*phrase*] skozi njegova usta; referent je hkrati tudi naslovljenec. »Isto je misliti in biti.« Ontološki stavek je najprej in predvsem prejeti [*reçue*] stavek, mislec biti pa je naslovljenec, priča. Glede tega retor, sofist pozoveta pričo k izpovedbi, od nje zahtevata, da predloži svoje dokaze. Teh pa nima bodisi zato, ker referenta sploh ni, bodisi zato, ker ga ni mogoče dojeti, ali pa navsezadnje zato, ker ni sporočljiv. Kar Gorgias trdi o biti in nebiti, Protagora trdi o bogovih. Bit in nebit v prvem primeru, bogovi v drugem so postali referenti, instance, ki jih je treba dokazati. Prav to je razlog, zakaj je novi diskurz razglašen za brezbožnega; ne sklicuje se na razodetje, zahteva ovržbo (»falsifikacijo«), zato da bi bila ugotovljena realnost referenta. Brezbožnost je v tem, da je instancama naslovitelja in naslovljenca naloženo breme dokazovanja. Beseda *logos* spremeni pomen. Ni več reči-sprejeti [*dire-accueillir*], temveč reči-argumentirati.

Platonu gre za postavitev argumentacijskih pravil, ki bi onemogočala, da bi najšibkejši argument premagal najmočnejšega s spremljajočimi ga učinki prepričevanja (začaranja, *goeteia*, [*Menexenos* 234 c – 235 a]). Ti učinki so opisani v *Menexenu* v zvezi z zvrstjo nagrobnega govora pod krinko *pasticha* (Loraux, 1974: 172–211; 1981: 267–332)²². Sokrat zaznamuje premestitve instanc, ki jih izvrši nagrobni govor. *Lógos epitáphios*, vrsta epideiktčne zvrsti, ki postavi za svojega naslovitelja govornika, ki ga je predlagal Svet, za naslovljenca Skupščino državljanov, za referenta državljanje, ki so umrli v boju za domovino. Vzpostavljeni pomen takega govora je hvalnica slednjih. Njegov učinek na naslovljenca je »očaranost« (poslušalcu se zdi, da se je znašel na Otoku blaženih).

Temu občutku ustreza zaporedje premestitev imen glede na instance: smrt v boju je »lepa smrt«; lepa smrt implicira »dobro« življenje; atenski način življenja je dober; Atenec, ki živi tako življenje, je dober; vi ste dobri. Porazdelitev imen glede na instance v manifestnem univerzumu, ki ga prikazuje *epitáphios*, je takale: jaz, govornik, pravim vam (Skupščini), da so tisti, ki so umrli na bojnem polju slave, dobri. V

²² Nicole Loraux, »Socrate contrepoison de l'oraison funèbre. Enjeu et signification du *Ménexène*«, *L'Antiquité classique* 43.

soprikazanem [*coprésenté*] (latentnem) univerzumu pa je porazdelitev takale: pravim vam, da ste dobri. Če pa upoštevamo sklepno propospopejo (kjer mrtvi junaki spregovorijo), je ta porazdelitev celo takale: prek posrednika (govornika) pravimo mi (mrtvi junaki) nam (živim državljanom), da smo (živi in mrtvi) dobri. Naslovljenec v prvem univerzumu zasede tudi mesto referenta v drugem. Referent v prvem univerzumu postane tudi naslovitelj v drugem. (n° 156, 160)

Od Skupščine ni pričakovati, da bo spregovorila, da bo argumentirala, niti tega ne, da bo razsojala. Epideiktika ni dialektika, ni niti pravna ali deliberativna retorika, vse prej se nagiba k poetiki. Ne gre za to, da bi v naslovljencu izzvali stavke, temveč tiste kvazi-stavke, ki so nemi občutki. Če so se stavki zgodili, bi prej ali slej opravili dvoumnost patosa in izničili čar. (Tu lahko vidimo, da je v nekaterih stavčnih družinah, pesniških, zastavek naslovljenčev molk kot naznanilo občutka). Molk patosa, vrtoglavica, ki jo opisuje Sokrat, izvira iz vsepričujočnosti porazdeljevanja imen po instancah: naslovitelj sliši tisto, kar je o njem povedano, kot da ne bi bil tam, kot da bi torej hkrati bil živ kot naslovitelj in mrtev kot referent, kot da bi bil nesmrten. (To vsepričujočnost bi lahko poimenovali izpolnitev želje, toda to poimenovanje je metafizično).

V platonovskem besednjaku je ta skupina paralogičnih operacij poimenovana: *metabolé*, *mimesis*, *peithó*. Pri naslovljencu predpostavlja dovzetnost [*passibilité*], *paitheia*, zmožnost biti aficiran, metamorfično zmožnost (katere simbol je oblak); pri naslovljencu pa predpostavlja pretvarjanje, zamračevanje, apokriptičnost (ne govorim jaz, pač pa bogovi, junaki govorijo skozi moja usta: prozopopeja mrtvih, prozopopeja parmenidovske boginje).

2. Brezbožnost.

Kako je ta skupina operacij povezana z brezbožnostjo? Najprej s tem, da bogovi nastopajo kot naslovljenci. »Noben človek, ki skladno z zakonu veruje v bogove, ne stori hote brezbožnega dejanja in nikoli ne izusti protizakonite besede. Če to stori, je pod vplivom ene od treh afekcij (*pathón*)²³: ali sploh ne veruje v bogove, ali, drugič, veruje, da obstajajo, da pa se ne menijo za ljudi, ali pa, tretjič, veruje, da jih je mogoče z daritvami in molitvami potolažiti in si pridobiti njihovo naklonjenost« (*Zakoni* XX 885 b). Trije primeri brezbožnosti. Bodisi bogovi niso naslovljenci naših stavkov, ali pa, če so, nanje ne odgovorjajo, niso sogovorniki, ali pa so, če odgovarjajo, podvrženi podkupovanju, strasti, niso pravični. Torej: bogovi ne obstajajo; če obstajajo, so nemi; če govorijo, rečejo tisto, kar hočemo, da rečejo. Prevedene v drugo osebo, tisto, ki zaznamuje instanco naslovljenca, bi lahko na bogove naslovljene brezbožne stavke zapored formulirali takole: ne obstajate; ne govorite; govorite tisto, kar hočem, da rečete. V vsakem teh primerov pa ste manj močni od mene, ki obstajam, govorim in rečem, kar hočem reči. Bogove tradicionalno poimenujejo »najmočnejši« (*kreíttones*), zlasti ju tako imenujeta Aristofan in Platon (*Des Places*: I, 299–300)²⁴.

Lahko si še brezbožen, ne zato, ker govoriš o bogovih, pač pa zato, ker govoriš bogovom. Bogovi so tedaj v položaju referenta stavkov, ki si jih ljudje izmenjujejo. To

²³ [v slov. prev.: stališč].

²⁴ Edouard des Places, *Lexiques platonicien*, 2. zv., Les Belles Lettres, Pariz 1970.

velja za veliko tradicionalnih pripovedi, za *mýthoi*: bogovi naj bi bil vzrok zla kakor tudi dobrega, spreminjali naj bi svojo podobo (torej lagali) – dva simptoma šibkosti, ki ju potrjujejo *mythopoioi* kakor tudi *logopoioi*, to je, pesniki kakor tudi retorji in sofisti (*Država* II 376 c sq.). Kanonični stavek teh diskurzivnih zvrsti je: Pravim ti, da so tako šibki kot ti in jaz. To je razlog, zakaj so tvorci stavkov [*faiseurs des phrases*] izgnani iz idealne polis (*Država*) in obsojeni na najhujše v dejanski polis (*Zakonî*).

Brezbožnost je lahko konec koncev tudi v tem, da izdamo resnicoljubnost bogov. Bogovi so v tem primeru postavljeni kot naslovitelji stavkov. Brezbožnost je v tem, da jim položimo v usta: Lažemo, varamo vas, rečemo vam to, res pa je ono. Tarča Platonove kritike (*Država* III 392 c – 398 b) je tu predvsem postopek, ki dá bogovom besedo, in ne toliko tisto, kar hočemo, da rečejo; prej meri na *lexis* kakor na *logos*. Ta postopek je mimetičen: s tem da postavi boga v položaj naslovitelja, zakrije »pravega« naslovitelja, ki je praviloma pripovedovalec. Čisti primer mimetične poetike je gledališče: avtor se sploh ne prikaže na odru, ostaja skrit, apokrifin. Ditiramb pa je nasprotno neposredna pisava, ki ohrani sledi »avtentičnega« naslovitelja. Homerski ep meša mimesis in diegesis (*ibid.*)

Mimesis je načeloma treba zavreči. Mimesis namreč ustvarja drugo naravo, podpira neprimerno izražanje, s tem da množi preobleke in *metabolaî* (*Država* III 395 d, 397 b). To, da je mizar v razmerju do postelje kot bog v razmerju do ideje postelje, še gre. To je dvojna, bedna, vseeno pa ontološka organizacija videza in bivajočega. Ko pa slikar temu doda še podobo postelje, dobimo pomilovanja vreden artefakt, ki samo podvoji ontološko bedo, s tem da podvaja najbolj nestanovitno bivajoče, čutno.

In vendar Sokrat uporablja isti artefakt v *Državi* (VII. knjiga). Ko bi moral pojasniti, da je sonce v razmerju do stvari kot dobro v razmerju do idej, podvoji analogijo z analogonom, ki ne bi mogel biti bolj mimetičen: je kot ogenj, pravi, postavljen na začetku vodline, v razmerju do narejenih predmetov, katerih sence projicira. Sokrat si pri tem pomaga s tole okoliščino: morali bi prepovedati mimesis, vendar je ne moremo. Dejansko ne zapopademo samih reči, temveč njihove podobe. Če bi namreč zapopadli stvari, potem nam ne bi bilo treba govoriti [*phraser*]. Oziroma če ne bi govorili, potem ne bi potrebovali mimesis. Govorjenje poteka in manku biti tistega, o čemer je govor. Govorica je znak, da ne poznamo biti bivajočega. Ko jo poznamo, smo bivajoče, to je molk (*VII. pismo*, 342 a). Z mimesis lahko torej zgolj sklenemo kompromis.

Simulakrum vara kot idol (*eidolon*), če pa ga vzamemo kot *eikós* (verjeten), nam hkrati kaže tudi pot resničnega, »pravega« (*Faidros* 261 sq.) Dozdevek je treba regularitati. Potrebujemo dobre *týpoi*, dobre kalupe, ki dajejo ustrezne simulakre (*eoikóta*) (*Država* II 377 e – 379 a). Znak za to, da je posnemanje nujno, je govorica, saj smo jo prejeli z zgodbami, ki so nam jih pripovedovale dojilje in ženske, ko smo bili majhni (*ibid.* 377 b). Kako se mu ogniti? Lahko samo izboljšamo kalup. Kanonični stavek platonovske poetike bi potemtakem bil: Varam te tako malo, kot je mogoče.

3. Dialog.

Prav v okviru te problematike izgube ali pojemanja realnosti referenta se izoblikujejo pravila, ki naj bi omogočila konsenz med partnerji glede stavka, ki identificira svoj referent, kot je treba. Potrebna je nova vrsta diskurza znotraj same dialektične zvrsti. Prizadevanje za konsenz ni regulativni ideal eristike, ki si prizadeva zmagati

za vsako ceno, niti sofistike, ki je podla kramarska eristika, niti peirastike, dialektike eksperimentiranja, ki si prizadeva preizkusiti mnenja (Aristotel, *Sofistične ovržbe*: 2, 8, 11). Pravila za tvorbo in povezovanje stavkov in predložitev dokazov še zdaleč niso postavljena in še zdaleč niso predmet konsenza niti za tiste, ki hočejo priti do resnice s pomočjo razpravljanja. Razpravljanje je pogosto prekinjeno z: To ni pošteno. Postavitev teh pravil je predmet tudi za *Topiko*, *Sofistične ovržbe* in *Retoriko*.

Sokrat ugovarja Polosu (*Gorgias* 471e–472b, 474 a sq., 475d–476a), da njuna razprava ne sodi v vrst pravne oziroma politične retorike, temveč v *dialégesthai*. Nismo na sodišču, »ne sodim med tiste, ki se ukvarjajo s politiko«. Odvetnik, tribun mislita, da je mogoče doseči odločitev v svoj prid z navajanjem številnih prič. »Takšna ovržba, zatrdi Sokrat, je povsem brez vrednosti, kadar gre za resnico.« Edino pričevanje, ki zanj šteje, je pričevanje Polosa, njegovega nasprotnika. Kajti če Polos in on prideta do soglasja (*homología*) glede stavka, je to znamenje za resnično. Zahteva mora biti vzajemna: Sokratovo soglasje je vse, kar mora hoteti Polos. Tretja priča je s tem zavrnjena: edino sprejemljivo pričevanje glede referenta je pričevanje tistih, ki, vtem ko si oporekajo glede referenta, precedijo vsa pričevanja o njem skozi sito ovržbe.

V *Državi* (I 348a–b) Sokrat predlaga izločitev druge vrste tretjega, ki nastopa na sodišču ali pa v skupščini, namreč sodnika. Trazimahu opiše antilogično vrst: argument zoperstavimo argumentu, vsak odgovori, ko pride nanj vrsta, na koncu pa je treba prešteti in ovrednotiti argumente, potreben je torej sodnik, ki se odloči za eno stran (*diakrinón*). Toda »če se kakor prej že med samim razpravljanjem sporazumemo [*anomologouménoi*, ki pomeni tudi: vtem ko se ne strinjamo], potem smo lahko hkrati sodniki in besedniki [*rhétores*].«

Ta dvojna zavrnitev (oziroma ta dvojna zgostitev) osvobodi dialog retorik in dialektik, ki ne merijo na identifikacijo referenta. Oblikuje se institucija – odmaknjena od javnega prostora. Znotraj te institucije pa zastavek ni zmagati, pač pa strinjati se. Agon med stavki je pravilo deliberativne politike (n° 210–215) in političnega življenja. Znotraj Akademije pa je pravilo, kolikor lahko o tem sploh sodimo, prej analogno tistemu, po katerem so se ravnali *mathématicoi*, posvečenci orfično-pitagorejskih krogov, vendar brez demoničnega razodetja (Detienne, 1963)²⁵. Tudi *politikoi* so učili mateme, niso pa jih skupaj z njimi razdelovali.

Razlika v razmerju do vednosti med ezoteričnim seminarjem in eksoteričnim ekspozejem se ujema z razliko med ustnim dialogom in knjigo. Pisanje pomeni smrt dialoga: ni svoj lastni naslovitelj in ne more se braniti čisto samo (*Faidros* 275d); ne more izbirati svojih bralcev, tako kot lahko udeleženec dialoga izbere svoje partnerje (275e); s pomočjo pisanih znakov napotuje na formalno in mehanično mnemotekniko, ne pa na aktivno anamnezo vsebin, kot to stori glas (275a); učenje s pomočjo pisave poteka v simuliranem (kratkem) času, tako kot rast rastlin v umetnih, tako imenovanih Adonisovih vrtovih, oploditev s pomočjo žive besede pa zahteva čas dialoga, ki je dolg in počasen, morda celo neskončen (276b–277a).

Kar je zapisano žalovanju v pisanju, vlada politiki: če je treba zapisati zakone, je tako, kot če zdravnik napiše recept, zato da bi se lahko po njih ravnali v odsotnosti tistega, ki ve, zdravnika, »kraljevskega človeka«, ki je živi zakonodajalec (*Država* 293a–295c). Razočarani pitagorejec opravi s svojim ontološkim in političnim žalo-

²⁵ Marcel Detienne, *La notion de Daímón dans le pythagorisme ancien*, Les Belles Lettres, Pariz 1963.

vanjem; treba je pisati, vladati s pomočjo pisanja, učiti s pomočjo pisanja, privoliti v posnemanje (»Kajti tisto, kar je strašno v pisavi, je njena podobnost s slikarstvom«,²⁶ *Faidros* 275d) in dati institucionalni status naslovljencu, nevrednemu dialoga, ki se imenuje *politikós*, bralcu. Zapisni pedagoški stavki so potrebni kot pendant govornih dialoških stavkov.

4. Izbira.

Ni mogoče dovoliti, da bi kdor koli sodeloval v živem dialogu. »Sokrat« trči na to oviro partnerja: kaj če je bebec ali pa zlonameran [*de mauvais foi*]? Nikdar ne nastopi dvom o možnosti uresničitve končne *homología*, le-ta je predmet ideje, kajti ni treba, da se smoter udejanji, zato da bi ostal smoter, še več, prej bi bilo nujno, da se ne udejanji; to je morda tudi razlog, zakaj je čas živega dialoga neskončen. Tisto, kar pa institucija dialoga vendarle zahteva, je vsaj soglasje partnerjev glede zastavka, to se pravi, glede iskanja soglasja. Aleksander iz Afrodiziade poimenuje konsenz glede metode *koinología*: če morajo biti teze na koncu identične, potem morajo biti vsaj idiomi obeh strank in način, kako jih uporabljata, od začetka skupni. Predstavljajte si, da bi bil kandidat za dialog neotesanec, bedak ali goljuf – tak kandidat bi vendarle moral biti izločen. Sokrat sprašuje Tujca iz Elea, kateri postopek namerava uporabiti za razpravljanje: dolge govore ali vprašanja in odgovore. Tujec: »Lažja je metoda v družbi z nekom, s pogojem, da odgovarja, ne da bi delal težav in da je vodljiv [*euhēnios*, izpeljanka iz *henia*, žvala]; drugače sam« (*Sophistes*, 217c–d). Tako, denimo, lahko razpravljamo s prijatelji oblik, ti so namreč bolj »udomačeni« (prikljudni, *hemeróteroi*) (*ibid.* 246c) kakor materialisti, ki vse speljujejo na telo. Materialiste bi bilo treba »civilizirati« (*nomimóteron*), preden jih je mogoče pripustiti k dialogu. Toda dejansko (*érgo*) to sploh ni mogoče. Zato bomo ravnali, kakor da (*lógo*) so civilizirani: govorimo na njihovem mestu, preinterpretiramo (*apherméneue*) njihove teze (246d), naredimo jih sprejemljive za dialog.

Dejansko pa ne gre samo za izločitev nekaj topoumnih surovin, ki zase trdijo, da so zmogne dialoga, pač pa tudi, da v dialog pritegnemo in ukrotimo tiste uporne, ki nočejo dialoga. Simuliran dialog rabi kot vaba za slednje. Materialist ne stopi na oder dialoga, pač pa je tam zastopan. Dobra mimesis je tista, ki posnema *koinología*, seveda *lógo*, četudi ne obstaja *érgo*. Atenec iz *Zakonov* (X 892d sq.) skrbno opiše ta postopek. Klejniu in Megilu reče: preden začnemo razpravo o predhodnosti duše glede na telo, moramo prečkati reko z močnimi tokovi. Bolj sem športen in bolj izkušen kot vidva. Dovolita, da poskusim prehod in ugotovim, ali je primeren tudi za vaju. Če ni, bom samo jaz tvegala. Mar ni to razumno? »tako je tudi tole razpravljanje, ki je pred nami, dokaj težko in morda presega vajine moči«, nista vajena odgovarjati na vprašanje, zgubila bosta oporo. »[zdi se mi] prikladno, da se stvari takole lotim: najprej bom postavljaj vprašanja sebi, vidva pa jih bosta v miru poslušala; nato bom sam na vprašanja odgovarjal; tako bomo ravnali skozi vso argumentacijo« (*ibid.*). In pri priči preide k dejanju: »Na vprašanja, ki se v tej zadevi postavljajo name, se mi zdi najbolj varno odgovoriti takole. Če bi me kdo vprašal: Prijatelj, ali [itn.]« Sledi simuliran dialog (893b–894b), ki se sklene z: »Smo sedaj navedli vsa gibanja, ... prijatelja [itn.]?«

²⁶ V slovenskem prevodu: »Zakaj nekaj posebnega je v pisavi, Faidros, in v tem je res podobna slikarstvu.«

Kdo sta ta prijatelja? Atenčeva simulirana sogovornika v njegovem enoglasnem dialogu [*dialogue à une voix*], ali »dejanska« sogovornika, Megil iz Šparte in Krečan Klejnias? Vseeno pa slednji v nadaljevanju naveže na fiktivna ali »dejanska« »moja prijatelja« z vprašanjem. Torej je prečkal hudournik. Poetolog poimenuje ta obrat metalepsa (Genette, 1972: 243)²⁷, sprememba prijema na ravni referenta. Aristotel preiskuje uporabo *translatio disputationis*, ki je metalepsa (*Topika* II: 111b 31), toda prijem, katerega spremembo opisuje, se nanaša na argument in ne na partnerje. Tisto, kar o tem pove Genette, in zgledi, ki jih navaja, dajejo metalepsi drugačen pomen: gre za prekoračitev »spremenljive, vendar svete meje med dvema svetovoma: svetom, v katerem se pripoveduje, in svetom, o katerem se pripoveduje« (245). Navaja nekaj zgledov za to, nedolžne zglede iz Balzaca in Prousta, smelejše iz Sterna, Diderota, Pirandella, Geneta.

Arhetip metalepsis odkrije Genette v preambuli k *Theaitetu*: Evklid poroča Terpsionu o razpravi med Teajtetom, Teodorjem in Sokratom, o kateri je njemu, Evklidu, poročal Sokrat. A zato da bi se ognil dolgočasnemu ponavljanju znamenj za pripoved, kot so *je rekel, je odvrnil, sem povedal, se je strinjal*, je Evklid, ki je po spominu zapisal pogovor, v knjigi izpustil te obrazce. Terpsion in mi, Evklidovi bralci, beremo torej Sokratov dialog s Teajtetom in Teodorjem, kakor da bi jih on, Terpsion, in mi sami slišali brez posredovanja prenašalca pripovedi. To je primer popolne mimesis: prepoznamo jo po izbrisu pisca, po Evklidovi skritosti. Atenec iz *Zakonov* je v svojem monološkem dialogu ohranil vsaj znamenja simulacije. A tudi pisec Platon se podobno izbriše iz dialogov, ki jih beremo (in ki mu jih pripisujemo). S tem po vsej verjetnosti krši poetično zakonodajo, kot jo je predpisal Sokrat v *Državi*, in si – iz formalnih razlogov, če že ne zaradi svoje teze – nakoplje obtožbo brezbožnosti.

Vendar pa uvodi v dialoge večinoma vsebujejo znamenja za mizansceno: *x* pove *y-u*, da je srečal *z-ja*, ki mu je povedal, da... Najpomembnejše premestitve ravni [*décrochages de niveau*] (Genette, 1972: 238sq.) tu variirajo: ena premestitev ravni v *Zakonih*: (Platon) → Atenec in njegovi sogovorniki; dve premestitve ravni v *Državi*: (Platon) → (Sokrat) → Sokrat in njegovi sogovorniki; štiri premestitve ravni v *Theaitetu*: (Platon) → Evklid, Terpsion → Evklid, Sokrat → Sokrat, Teodor, Teajtet (pisno). Morali pa bi razen tega raziskati še spremembe oseb in razdalje (Genette, 1972: 251, 183) v *proximia*. Množenje ravni večja naslovljenčevo (bralčevo) oddaljenost od referenta. Tako sta Klejnias in Megil v zgoraj navedenem odlomku iz *Zakonov* napotena z odra v dvorano, od koder poslušata Atenčev fiktivni dialog s samim seboj. Kot bralci dialogov, ki jih je napisal »Platon«, smo deležni enake usode: ker nas operacije za mizansceno odmaknejo od dogajanja, se zdi, da naša identifikacija s partnerji dialoga zamuja.

Ti operatorji narativne distanciacije imajo v platonovski poetiki analogno vlogo kot izključitev, ki zadene tretjega v »sokratskih« dialogih: mi, bralci, ne moremo biti nič bolj oziroma nič manj pripuščeni v napisan dialog kot Krečan in Špartanec v simuliranega. Tako kot onadva smo tudi mi prešibki oziroma kot materialisti preveč robati in uporni. Nezmožni smo priti do soglasja glede dialoških pravil, med katerimi je pglavitno pravilo, da moramo glede referenta mi sami dobiti soglasje nas samih. Kar zadeva realnost, verjamemo v odločitev tretjega. Mislimo, da je uspešnost v očeh tretjega znamenje resničnega. Verjamemo v agonistiko. Dovoljujemo, da s pomočjo določenih zvijač zmaga najmanj močan argument.

²⁷ Gérard Genette, *Figures III*, Seuil, Pariz 1972.

5. *Metalepsa.*

Med zagovorniki agonistike in zagovorniki dialoga obstaja torej navzkrižje glede sredstev za dokazovanje realnosti. Kako urediti to navzkrižje? Z dialogom, trdijo tile, z agonom, trdijo oni. Če ostanemo pri tem, se bo navzkrižje samo perpetuiralo, saj bo postalo nekakšno metanavzkrižje: navzkrižje glede načina, kako urediti navzkrižje glede načina, kako ugotavljati realnost. In zgolj zaradi tega načelo agonistike, daleč od tega da bi bilo eliminirano, zopet zmaga. Prav zato, da bi nevtraliziral grožnjo tega vračanja, »Platon« uprizori metalepsa partnerja, ki je morda jedro pedagogike.

Paradoks te uprizoritve je namreč v temle. Dialog že v načelu odpravi zatekanje k tretjemu kot sredstvo za ugotavljanje realnosti referenta razprave. Zahteva konsenz partnerjev glede kriterija te realnosti, ta kriterij pa je konsenz glede enega samega stavka o tej realnosti. Izločitev tretjega se dogaja na prizorišču, ki je že prizorišče dialoga. Toda to prizorišče se obrača na tretje, tiste, ki so v dvorani, gledalce. Ti so prav tisti, ki so bili izločeni iz dialoškega prizorišča. Zavezani so agonistiki, to se pravi, igram v troje, tradicionalnim retorikam, dialektikam in poetikam (zlasti gledališkimi). Postavljeni v položaj tretjega glede na dialoško prizorišče, so pozvani, da pričajo oziroma da rzsodijo, ali je ta ali ona replika, ta ali ona epizoda, ta ali ona sekvenca dialoška ali ne. A če je tako, potem ostaja dialog igra v troje, poetična in retorična agonistika pa ostaja njegovo načelo. Prek Trazimaha naj bi »Sokrat« meril na občinstvo, ki posluša pogovor, na občinstvo bralcev, ki naj bi odločilo, kdo je najmočnejši. Nujno je torej, da prav v tistem trenutku, ko mislijo, da posežejo vmes kot tretji, nehajo biti tretji, gledalci, priče in rzsodniki dialogov, in zavzamejo položaj partnerja v dialogu. Metalepsa je ta sprememba posega v razpravo. Ko jo izvršijo, niso več naslovljenci uprizorjenega dialoga, pač pa postanejo naslovljenci za »Sokrata« oziroma za Atenca, postavljeni ob bok Trazimahu ali Klejniu, tako kot mi, ki smo sprva bralci, postanemo naslovljenci v dialogu s »Platonom«.

Je treba priznati dinamiko dialoga, ki bi vsrkala navzkrižja s pomočjo metalepse in jih pripeljala, če že ne do konsenza glede referentov, pa vsaj do skupnega jezika? Morali bi potemtakem priznati, da je Eden močnejši od množstva in da konsenz iščemo in dosežemo s pomočjo nesoglasij. Ni dokaza, ki bi ga bilo mogoče predložiti, za stavke, ki imajo tako kot tile vrednost načel. Nikdar torej ni gotovo, niti verjetno ni, da se bodo partnerji razprave, četudi so zgolj priče dialoga, spreobrnili v partnerje dialoga. Gotovo je samo to, da je dialog diskurzivna zvrst, drugačna od tradicionalnih dialektik. Postavlja in hkrati skuša postaviti pravila za tisto, čemur pravimo znanstveno spoznanje.

35. Toda ali ni tisti, ki nastopa kot priča, naslovljenec stavka: *Obstaja tole*, skratka, tožnik podvržen vsaj kriterijem pristojnosti, moralnosti (*éthos* pri Aristotelu), iskrenosti ali resničnosti, ki omogočajo odločitev o tem, ali je njegovo pričevanje sprejemljivo ali ne? – Vidal-Naquet se sprašuje, ali je sploh pooblaščen, da priča v prid realnosti plinskih celic. Čuti, da omahuje med dvema nagiboma: obvarovati spomin pred pozabo in maščevati se. Prvi nagib podvrže pričo zgolj pravilom znanstvenih kognitivov: ugotoviti dejstva člo-

veške preteklosti. Drugi je popolnoma drugačen. Zgodovinar najde njegov arhetip v temle Chateaubriandovem stavku: »Ko je v molku zavrženosti slišati samo rožljanje sužnjevih verig in glas ovaduha, ko vse trepeče pred tiranom, in ko je enako nevarno biti deležen njegove naklonjenosti kot nakopati si njegovo nemilost, nastopi zgodovinar, ki mu je naloženo maščevanje ljudstev« (1981: 270). Tako je bilo, pove, dolgo časa njegovo pojmovanje zgodovinarjevega dela. Toda zdaj, ko je »vojna končana«, ko je tragedija sekularizirana, ko »ljudstva«, vsekakor pa židovsko ljudstvo, niso več oropana sredstev, s pomočjo katerih bi dosegla, da bi bil slišan njihov glas in da bi dobila odškodnino, so nehala biti žrtve. S tem bi imeli opraviti s četrtem primerom (n° 26 in 27), v katerem je molk zapovedan, ker priča ni prooblaščen za pričevanje, ali pa z drugim primerom, v katerem ni referenta, tu žrtve, za katero bi pričal. Zgodovinarju bi torej ostala zgolj avtoriteta spoznanja, njegova naloga bi bila »desublimirana« (White, 1982: 12)²⁸.

36. »Ni več žrtev« (n° 35). Prvič, eno je trditi, da židje niso več žrtve, nekaj čisto drugega pa je trditi, da ni več žrtev. Iz partikularnega ni mogoče sklepati na univerzalno. Drugič, stavek: *Ni več žrtve* (ki je tautologija, tako kot stavek: *Ni več navzkrižij*), ni kognitiven stavek in ga ni mogoče ne verificirati ne zavrniti s sredstvi, ustreznimi za ugotavljanje in validiranje kognitivov. Na primer, referent *delovna sila* je predmet pojma, toda, če rečemo s Kantom, ni predmet zora in zato tudi ne kontroverze in ralsodbe pred ralsodiščem spoznavanja. Njegov pojem je ideja (Notica h Kantu 3, § 2 in 3). Drug primer: Martiničan je francoski državljan; lahko vloži tožbo zaradi kršitev svojih pravic kot francoskega državljana. Toda krivica, za katero sodi, da jo trpi zato, ker je francoski državljan, ni predmet pravde [*litige*] za francosko pravo. Lahko pa je predmet pravde v mednarodnem zasebnem ali javnem pravu, a zato bi bilo nujno, da Martiničan ne bi bil več francoski državljan. A to ravno je. Zato trditve, da trpi krivico zaradi svojega državljanstva, ni mogoče preveriti s pomočjo eksplicitnih in učinkovitih postopkov. Ti zgledi so situacije, prikazane v stavčnem univerzumu idej (v kantovskem pomenu), ideje naroda, ideje tvorbe vrednot. Te situacije niso referenti spoznavnih stavkov. Ne obstajajo postopki, ki bi bili vpeljani zato, da bi potrdili ali zavrnili njihovo realnost v kognitivnem smislu. Zato so povod za navzkrižja. Formulacija slednjih je paradokсна, vsaj v luči pravil za družino kognitivnih stavkov.

²⁸ Hayden White, »The Politics of Historical Interpretation: Discipline and De-Sublimation«, v *Critical Inquiry* 9 (sept. 1982).

37. Sprejmimo vašo hipotezo, po kateri je krivica posledica tega, da škoda ni izražena v jeziku, ki bi bil skupen sodišču in drugi stranki, in da to povzroči navzkrižje. A kako lahko razsodite, da gre tu za navzkrižje, če pa po tej hipotezi referent žrtvinega stavka ni predmet spoznanja v pravem pomenu? Kako lahko trdite (n° 1), da taka situacija sploh obstaja? Ker so priče za to? A zakaj verjamete njihovemu pričevanju, če pa po definiciji ne morejo dokazati realnosti tistega, kar trdijo? Bodisi ima navzkrižje za predmet neko že dokazano realnost, se pravi, da ni več navzkrižje, temveč pravda, bodisi če realnost predmeta ni dokazana, navzkrižje nima predmeta in torej sploh ni navzkrižja. – Tako govori pozitivizem. Pozitivizem pomeša realnost in referenta. A v veliko stavčnih družinah referent ni prikazan kot realen: *Nad vsemi vrhovi gora/Je mir*²⁹, $2 \times 2 = 4$, *Pojdite ven*, *Takrat je stopil na pot...*, *To je zelo lepo*. Toda to ne ovira, da se ti stavki zgodijo. (Toda ali je *zgoditi se* isto kot *biti realen*? Sploh ne.) (n° 131).

38. Nekdo bolj trpi zaradi škode, prizadejane živali, kakor tiste, ki je prizadejana človeku. To je zato, ker je žival oropana možnosti, da bi pričevala o škodi v skladu s človeškimi pravili za ugotavljanje škode, zato je vsaka škoda isto kot krivica in jo *ipso facto* spremeni v žrtev. – Če žival sploh nima sredstev za pričevanje, potem tudi ni škode oziroma je vsaj ne morete dokazati. – To, kar pravite, je prav definicija tistega, kar mislim s krivico: zagovornika živali postavljate pred dilemo (n° 8). Zato je žival paradigma žrtve.

Prevedla Jelica Šumič-Riha

²⁹ To je seveda začetek znamenite Goethejeve kratke pesnitve/pesmi *Über allen Gipfeln ist Ruhe*.

